

Večina mladih Slovencev in Slovenk dojema družino kot izjemno pomemben vir opore, ki ga sprejemajo z obema rokama.

7. TEORETIČNI DODATEK

Metka Kuhar

**Izzivi odraščanja
v pozni moderni
ter mladostniške
strategije soočanja
z njimi**

Izzivi odraščanja v pozni moderni ter mladostniške strategije soočanja z njimi

Značilnosti odraščanja v pozni moderni

V zadnjih desetletjih so se v primerjavi z »zlatimi«¹ desetletji povojne evropske gospodarске rasti in polne zaposlenosti (Roberts, 2009) pogoji odraščanja in možnosti za vstop v odraslost zelo zaostri. V družboslovju govorimo o novih tveganjih in negotovostih, ki se zdijo močnejši od tehnoloških, kulturnih in drugih modernizacijskih pridobitev. Zaupanje v to, da lahko gospodarstvo in politika krotita in nadzirata ogrožajoče (globalne) posledice, ki jih izzivata, je vse manjše. Ključna značilnost procesa odraščanja pri nas in v vsem zahodnem svetu, ki jo povečujejo socialna in psihološka ranljivost ter občutljivost mladih,¹ je naraščajoča negotovost prehodov v odraslost, zlasti težavnost vstopa na trg dela oz. pridobitev stabilne in dostojne zaposlitve. Taka zaposlitev je pri večini še vedno pogoj za dolgoročneje načrtovanje življenja, ustvarjanje družine itd.

V primerjavi s preteklostjo, ko je imela večina mladih že zgodaj začrtano delovno in družinsko prihodnost, se sicer zdi, da imajo mladi dandanes na voljo obilo možnosti (samo) oblikovanja lastne življenjske poti, vendar pa jim pri tem pretijo velika (strukturno pogojena) tveganja in tudi izgube. Neuspehe se običajno prikazuje in zaznava kot osebne, psihološke, ne pa kot družbeno pogojene. Tveganja se najbolj zgostijo pri mladih, ki nimajo ustrezne ekonomske in socialne podpore pri svojih družinah.

Mladost obvladuje več »zunanjih«¹ sklopov: izobraževalni sistem, sistem zaposlovanja in prostočasni-kulturni-tržni sistem (Ule in Kuhar, 2003a). Identiteta mladih in stabilnost njihovega življenjskega poteka se oblikujeta skozi participacijo v teh sferah. Osrednji pritiski izhajajo iz sfere šolanja. Ob skrbi za prihodnost so mladi pod intenzivnim pritiskom, da si pridobijo čim višjo izobrazbo oz. formalna spričevala, nazive, ki postajajo vse bolj nujen, a ne tudi zadosten pogoj za zaposlitev. Poleg obveznega izobraževanja se razvija še vzporedni sistem neformalnih, izvenšolskih, prostočasnih dosežkov, npr. v športu, medijih, posebnih spretnostih, pa tudi na področju osebnostnih in socialnih kompetenc, življenjskega stila ipd.

Zaradi zavedanja, da so prednosti mlade osebe v boju za boljši položaj v družbi toliko večje, kolikor več izobrazbenega in kulturnega kapitala uspe pridobiti v otroštvu in mladosti, naraščajo starševske vsakovrstne investicije v izobrazbo in osebnost svojih otrok. Uspeh mladih v šoli in izvenšolskih dejavnostih je obenem postal osrednje merilo uspešnosti družin. Storilnostni pritiski na mlade so tako intenzivni, kar lahko vodi v preobremenjenost in stres zaradi občutkov neuspešnosti. V vsakem primeru se zaradi izobraževalnih obremenitev zožuje prostor za sproščeno mladostniško eksperimentiranje. Ob starševskih izdatnih podporah in protektivnosti pa mladi postajajo tudi vse bolj odvisni in neavtonomni.

In ravno vse daljša in daljša ekonomska odvisnost od izvorne družine zaradi prav tako podaljšanega procesa izobraževanja, kar je v veliki meri povezano s težavnostjo pridobiti zaposlitev, je naslednja ključna značilnost odraščanja v sodobnosti. Vse bolj zožen obseg dela za zaslužek je v zadnjem desetletju prizadel mlade povsod v sodobnem svetu. Mladi sicer niso povsem brez stika s plačanim delom, so se pa prisiljeni privaditi na (za velik del

¹ Evropska komisija in Svet Evrope opredeljujeta za mlade osebe med 13. in 30. letom starosti, nacionalne zakonodaje se glede starostnega razpona razlikujejo. Sodobna psihološka literatura razlikuje med obdobji adolescence (11–19 let), pozne adolescence/porajajoče se odraslosti (20–24 let) in mlade odraslosti (25 do vsaj 30 let) – kajti klasični mejniki odraslosti (kot so zaključek izobraževanja, pridobitev stabilne zaposlitve, stanovanjska osamosvojitve, oblikovanje družine prokreacije) se vse bolj zamikajo.

populacije ne samo na mladost zamejen) sistem fleksibilne podzaposlenosti, torej na menjavanje nezaposlenosti z obštidjskimi zaposlitvami, delnimi zaposlitvami ipd.

Ob vse kasnejšem vstopu v redno in trajnejšo zaposlitev (ki je za dobršen del populacije, kot rečeno, na sploh vprašljiva) se številne prakse, ki so bile v preteklosti vezane na odraslost, pomikajo na vse zgodnejša leta. Tudi raziskave mladih v Sloveniji² kažejo, da mladi vse bolj zgodaj izpolnjujejo nekatere klasične kriterije odraščanja, kot so potrošniško odločanje, oblikovanje življenjskih stilov, vzpostavljanje in oblikovanje prijateljstev ter ljubezenskih odnosov. Socialni-psihološki-kulturni kriteriji se tako vse bolj diferencirajo od ekonomskih. Recimo, stanovanjsko osamosvojitve mladi Slovenci in Slovenke v primerjavi z drugimi evropskimi državami dosegajo pri praktično najvišji starosti (več v Kuhar, 2013).

Pri tem pa se ravno skozi prostočasne in življenjsko-stilne dejavnosti uveljavljajo nove oblike nadzora mladih in hkrati novi pritiski. Sodobne elektronska, medijska, modna industrija so uveljavile nadzor nad prostim časom mladih ter pomembno vplivajo na oblikovanje njihove identitete. Novi nadzorniki delujejo skozi vzorce ponotranjanja napotkov, vzorov vedenja in medijsko oz. tržno ustvarjenih potreb (Skelton in Valentine, 1998), pri čemer si prizadevajo ustvariti vtis, da mlade emancipirajo, tako v smislu izgradnje osebnih kapitalov (kulturnega, socialnega), kot tudi kar se tiče osvobajanja od bolj neposrednih in hierarhičnih oblik nadzora v družini in šoli. Mladi si več ne krojijo svojega pomenskega sveta pretežno skozi spore in spopade s tradicionalnimi normami, z institucijami, z odraslimi, ampak prej z izbiranjem in nakupovanjem izmed množice potrošniških izdelkov, stilov, imidžev. Ob poplavi vedno novih stilov ter ob sodobnih posredovanih oblikah komuniciranja, ki mlade izrazito spodbujajo v strateško upravljanje lastne podobe, se zdi oblikovanje stabilne identitete še posebej težavna razvojna naloga.

Komercializacija prostega časa je prispevala tudi k preoblikovanju mladinske kulture, katero so pri nas od šestdesetih do devetdesetih let prejšnjega stoletja v veliki meri zaznavale kritična reflektiranost, solidarnost, socialna inovativnost, v bolj ali manj pasivne potrošniške stile oz. v vzorce individualne potrošnje in individualizirane skrbi za osebni izobrazbeni in karierni razvoj. Že tako držijo sodobni načini preživljanja prostega časa, še posebej relacijske tehnologije, mlade pretežno v zasebnosti, v okviru njihovih (kot kažejo raziskave pri nas že od osemdesetih let prejšnjega stoletja dalje) dobro tehnološko opremljenih sob in računalniških okolij. Dandanes, ko recimo v Sloveniji na višje- ali visokošolski ravni študira že večinski del populacije mladih (po podatkih iz zadnjega obdobja več kot 85 odstotkov; več glej v Kuhar & Reiter, 2012), niti študentski status ni avtomatsko povezan s kritično in angažirano držo oz. delovanjem. Ob storilnostno naravnani izobrazbeni sferi je prosti čas mladih na sploh postal v prvi vrsti namenjen sproščanju in zabavi.

Raziskava *Mladi, družina, starševstvo*, ki je bila izvedena leta 2003 na vzorcu 290 študentov ljubljanske univerze, v povprečju starih skoraj 21 let, jasno kaže spremenjene vrednotne usmeritve in vzorce obnašanja mladih (Ule in Kuhar, 2003b). Anketiranci v raziskavi so na prvo mesto postavili razvijanje lastne osebnosti, sledi dosežena formalna izobrazba, urejeno partnersko zvezo so postavili na tretje mesto, tik za njo prijateljstvo. Za tem se uvrščajo poklicni uspeh/kariera in materialni položaj; vse to je mladim pomembnejše od zabave, uživanja in prostega časa. Anketni podatki iz reprezentativnih raziskav *Mladina 2000* in *Mladina 2010* kažejo tudi na velik pomen družine in zdravja kot vrednot, kar lahko razložimo s trendom (prostovoljnega) umika v zasebnost, ki ga M. Ule (2002) označi kot

² V zadnjih desetletjih je bilo v Sloveniji izvedenih nekaj večjih kvantitativnih raziskav mladine. Analize rezultatov so bile objavljene v knjigah: *Mladina in ideologija* (Ule, 1988), *Pri(e)hodnost mladine* (Ule in Miheljak, 1995), *Predah za študentsko mladino* (Ule idr., 1996), *Socialna ranljivost mladih* (Ule idr., 2000), *Mladina 2000: slovenska mladina na prehodu v tretje tisočletje* (Miheljak, ur., 2002), *Mladina 2010: družbeni profil mladih v Sloveniji* (Lavrič idr., 2010).

domestifikacijo mladih. V zavetju izvornega doma so mladi namreč deležni izdatnih starševskih podpor, tako instrumentalno-materialnih kot socialnih in psiholoških. Ob državnih podporah mladih zlasti na področju izobraževanja in tudi sociale je pri nas varen starševski kokon tisti, ki mlade pravzaprav uspava, kar se tiče soočanja s sodobnimi kompleksnimi in težko obvladljivimi življenjskimi razmerami. Fenomen medgeneracijskega sožitja je v evropskem kontekstu že dokaj splošen pojav, pri nas v Sloveniji in tudi v (ostalih) mediteranskih državah in v nekaterih drugih post-socialističnih državah pa lahko govorimo o izraziti medgeneracijski fuziji in solidarnosti.

Viri opore mladih

Družinske opore

V kolikšni meri in na kakšen način torej družina predstavlja mladim varen pristan v množtvu tveganih, protislovnih, zahtevnih življenjskih območij in izbir? Kako mladi dojemajo ta vir opore?

Ob naraščanju vloge družine kot blažilca ekonomskih in tudi psihičnih tveganj v vse bolj negotovem in tekmovalnem svetu so tudi številni drugi družbeni dejavniki, kot so spremembe družinskih oblik, skrbno načrtovanje starševstva, katero se realizira ob vse kasnejši starosti, prispevali k odgovornemu in protektivnemu starševstvu. Slovenija kljub tradiciji polne zaposlenosti obeh spolov na sploh velja za otrokocentrično družbo zaradi izdatnih družinskih investicij v blagor otroka (Rener, 2006; Ule in Kuhar, 2003b). Močna zaveznitva med starši in otroki so v zadnjih desetletjih povezana tudi s postsocialistično tranzicijo: poleg zaostrenih razmer na trgu dela še s primanjkljajem cenovno dostopnih stanovanj; v zadnjih letih pa z ekonomsko krizo.

Družinsko življenje pri nas sicer ne temelji na tradicionalnih, rigidnih, generacijsko in spolno specifičnih vlogah, temveč prej na demokratičnih idealih in intenzivnem »odnosnem delu«, ki obsega veliko pogovorov, tudi o intimnejših temah, in pogajanja na različnih ravneh (Rener, 2006). Ob tem pa izstopa to, čemur M. Ule (2002) pravi pogodbeno razmerje med generacijama. Otroci brez večjih odporov uresničujejo želje staršev po socialni promociji svojih otrok in s tem krepijo samopodobo staršev, slednji pa svoje potomce podpirajo krepko čez obdobje psihosocialne odraslosti. Recimo, o storilnostnem pritisku staršev pričajo podatki, zbrani na vzorcu mladih, ki so leta 1998 obiskovali zadnji razred osnovne šole. Če bi podobne podatke pridobili sedaj, dobro desetletje in pol kasneje, bi bila pričakovanja in zahteve staršev gotovo še višja, prav tako pa njihova neposredna pomoč in posredno nadzorovanje glede šolskega dela. Do neke mere o tem pričajo podatki mednarodne raziskave *Z zdravjem povezano vedenje v šolskem obdobju*, po kateri so v letih 2002–2010, ko se je raziskava trikrat izvedla tudi v Sloveniji, slovenski mladostniki na vrhu držav po doživljanju preobremenjenosti s šolo. Leta 2010 je približno osmina 11- do 13-letnikov izrazila visoko stopnjo obremenjenosti, kljub temu da le nekaj odstotkov ni videlo podpore v svojih sošolcih (Jeriček Klanšček idr., 2012, str. 59).

Tabela 1: V kakšni meri veljajo spodnje trditve za odnos med teboj in tvojimi starši?

Odgovori v %	Zelo velja	Srednje velja	Sploh ne velja
Starši me nikdar ne sprašujejo, kako je v šoli.	9,5	29,0	61,5
Starši mi redno pomagajo pri domačih nalogah.	11,2	49,2	39,7
Starši me zelo spodbujajo k učenju.	64,5	30,5	5,0
Za moje starše je spričevalo zelo pomembno.	64,1	32,4	3,5
Starši mi kar naprej očitajo, da iz mene nikoli nič ne bo.	6,6	19,9	73,5
Starši me imajo za zelo bistrega/bistro.	39,5	53,7	6,8
Starši imajo velike načrte za mojo prihodnost.	21,4	49,1	29,5

Vir: Ule idr., 2000; vzorec je obsegal 1687 učencev in učenk 8. razredov osnovnih šol

Kot je razvidno iz teh podatkov o starševskem vplivanju na šolsko delo in pričakovanjih glede uspeha, predvsem pa kot so pokazale bolj poglobljene raziskave različnih področij (Kuhar in Reiter, 2013a; Kuhar in Reiter, 2013b), je kljub pogajalski naravi sprejemanja odločitev in vplivanja maneverski prostor mladih glede uresničevanja starševskih zahtev relativno ozek, taktike staršev pa neredko (emocionalno) manipulativne, tudi avtoritarne; v številnih primerih pa tudi permissivne zlasti v smislu nezaostrovanja ali nesankcioniranja pri otrokovem neizpolnjevanju starševskih zahtev oz. skupno zastavljenih dogovorov – slednje večinoma zaradi siceršnjih obremenitev ali (občutka) nemoči za drugačno ravnanje.

Povezovalen, dialoški način komuniciranja, ki obsega empatično vživljanje v drugega in vase, jasno komuniciranje na podlagi upoštevanja potreb obeh strani, utemeljevanje lastnih prošenj (ne zahtev!), učinkovito doseganje dogovorov, je relativno redek pojav, kar ne preseneča ob (zgodovinsko gledano dolgi) socializaciji v razdiralen način komuniciranja in delovanja v različnih sferah. Vendar pa tudi marsikatero konkretne aktualne pobude (recimo uspeh vzgojnih priročnikov Jesperja Juula pri nas; pristopa nenasilne komunikacije po modelu Marshalla Rosenberga itd.) pričajo o željah staršev delovati dialoško, povezovalno in tudi o pripravljenosti na urjenje za tak način komuniciranja.

Kolikor koli so družine v praksi odmaknjene od dialoških komunikacijskih in demokratičnih vzgojnih praks, večina mladih Slovencev in Slovenk dojema družino na sploh kot izjemno pomemben vir opore, ki ga sprejemajo z obema rokama (Reiner, 2006). Kot je v svoji diplomski nalogi na anketnem vzorcu srednješolcev ugotovila P. Kovačević (2008), so za večino mladih starši, zlasti mati, najpomembnejši vir opore, ko gre »zares«. Na primer, mladi bi najpogosteje poiskali pomoč pri starših, če bi imeli težave v šoli z ocenami in nerazumljivimi profesorji in pri sprejemanju pomembnih odločitev. Na mater bi se določen delež mladih prioriteto (torej pred kot na prijatelje ali koga drugega) obrnil tudi pri težavah v odnosu s prijatelji, pri potrnosti in če bi želeli nekomu zaupati svoje misli – iz česar lahko sklepamo na dobršno mero bližine, zaupnosti in intimnosti odnosa mati-otrok pri teh mladih. Prijateljem pa bi večina anketiranih zaupala svoje težave v ljubezni, prav tako bi se na njih večinoma prioriteto obrnili pri težavah s starši, dilemah pri izbiri ustreznega oblačila za zabavo ali zmenek in če bi želeli družbo. Podatki raziskave *Mladina 2010* (Lavrič idr.,

2010) pa prinašajo podatek, da se v primeru večjih težav na starše vedno in pogosto obrne 50 odstotkov 15- do 24-letnikov, na prijatelje pa skoraj 74 odstotkov.

Mladi so v večjih anketah izrazili v povprečju visoko stopnjo zadovoljstva z odnosi s starši. Recimo, v raziskavi *Mladina 2010* (Lavrič idr., 2010) je 88,7 odstotka 15- do 29-letnikov izrazilo strinjanje z izjavo 'občutek imam, da me imajo starši zelo radi', dobro ali zelo dobro razumevanje z mamami jih je označilo 84,5 odstotka, z očetom pa 76 odstotkov. V raziskavi *Z zdravjem povezano vedenje v šolskem obdobju 2010* je kar 87,3 odstotka deklet in 85,9 odstotka fantov (11-, 13- in 15-letnikov skupaj) izjavilo, da se z mamami lahko pogovarjajo o stvareh, ki jih resnično zanimajo; za očete je isto izjavilo 66,9 odstotka deklet in 80,1 odstotka fantov, kar Slovenijo uvršča med sodelujoče države z najvišjimi odstotki; odstotki so tega leta nekoliko nižji kot v predhodnih letih, je pa Slovenija v vrhu med sodelujočimi državami (Jeriček Klanšček idr., 2012, str. 35). Izpostaviti velja tudi, da je v raziskavi *Mladina 2010* 12,8 odstotka 15- do 29-letnikov izjavilo, da se doma ne počutijo dobro oz. da se niso počutili dobro, če več ne živijo doma.

Ustreznejši indikator kakovosti odnosov s primarnimi skrbniki kot samoocena na lestvici od ena do pet naj bi bili delovni stili navezanosti. Delovni stil navezanosti določa kumulativni uspeh izkušenj z navezanostjo na pomembne druge v medosebnih odnosih. Varna navezanost se na splošno povezuje z zanesljivo in stabilno navezanostjo s primarnimi skrbniki in običajno vodi v razvoj varnosti znotraj posameznika. To vpliva (ugodno) na njihove kognicije, ki se nanašajo na medosebne in skupinske odnose, na emocije, vedenje in na pogled na svet. Nasprotno je negotova oz. nevarna navezanost posledica zgodnjega starševanja, ki ga lahko opišemo kot neskladno, nestabilno in čustveno odsotno ali nekongruentno s situacijo – temu pa niso sledili odnosi s pomembnimi drugimi, ki bi prispevali h kasnejšemu razvoju varnejše navezanosti. Na splošno negotovo navezani ljudje vstopajo v odnose preokupirani glede potreb drugih, hrepeneči po povezavi, toda zaskrbljeni zaradi možnosti potencialne zavrnitve ali zapustitve; ali se izogibajo odnosom in zanikajo potrebo po bližini; ali pa imajo mešane občutke glede emocionalno tesnih odnosov – po eni strani si jih želijo, po drugi pa jim je intimnost neugodna (Bartholomew in Horowitz, 1991).

Te stile sta pri nas na mladih preverjala Žvelc in Žvelc (2006), ki sta z vprašalnikom na (nereprezentativnem) vzorcu 176 slovenskih študentov Univerze v Ljubljani, v povprečju starih 22,3 let, pokazala, da je le 48 odstotkov študentov varno navezanih, 13 odstotkov preokupiranih, 10 odstotkov odklonilno-izogibajočih in 29 odstotkov plašljivo-izogibajočih. Podatki različnih nacionalnih vzorcev na različnih kategorijah prebivalstva prihajajo do podobnih ugotovitev, kar se tiče deleža varno navezanih – okrog polovice do največ dveh tretjin (prav tam). Glede na omejenost vzorca ne moremo zanesljivo sklepati o celotni populaciji mladih, gotovo pa naveden podatek nakazuje, da je realnost (zlasti emocionalnega vidika) odnosov v slovenskih družinah manj ugodna, kot lahko sklepamo iz mnenjskih raziskav.

Vsekakor pa je, zlasti ob kulturi podaljšane odvisnosti mladih od staršev v Sloveniji (Kuhar, 2013), družinska podpora, ne zgolj v materialnem in psihološkem smislu, ampak tudi glede družinskih socialnih mrež, odločilnega pomena za življenjski uspeh. »Norma« dolgotrajne odvisnosti krepi medgeneracijski prenos družbenoekonomskih prednosti ali slabosti, kar prispeva k ohranjanju družbene stratifikacije. Bolj ranljive družine, zlasti tiste na spodnjem delu družbene lestvice, imajo večje težave pri nujenju materialnih, kulturnih in socialnih virov. Tako se prepad med mladimi, ki so dobro opremljeni s starševskimi podporami, in tistimi, ki niso, pogloblja. Ekonomsko-socialna stiska je pogosto povezana tudi z nižjo sposobnostjo nujenja emocionalne opore mladi osebi. Podatki iz študije Z

zdravjem povezano vedenje v šolskem obdobju konkretno kažejo na primeru samoocene mladostnikov, kako lahko oz. težavno se pogovarjajo s starši o temah, ki jih resnično zanimajo, da mladostniki iz družin z nižjim družbenoekonomskim položajem težje komunicirajo s starši (Jeriček Klanšček idr., 2012, str. 38).

Prijateljske in partnerske opore

O kakovosti prijateljskih odnosov kot virov opore mladim pri nas lahko podamo manj verodostojnih konkretnih podatkov, gotovo pa je prijateljstvo zlasti v adolescenci ključno za emocionalno in socialno dobrobit mlade osebe ter pomembno prispeva k identitetnemu in socialnemu razvoju. V tem obdobju je izrazito pomembno, da lahko mladostnik izmenjuje svoje zaupne, intimne misli in da čuti pripadnost in tudi vrstniško podporo. V ospredju nastanka prijateljskih odnosov so dandanes ravno taki osebni motivi, torej želja po vzajemnem zaupanju, emocionalni podpori, po sproščujočem in čustveno nezahtevnem druženju. Skladno z individualizacijo, umikom v zasebnost ter razkrojem mladinskih gibanj in scen (ali kvečjemu njihovo komercializacijo in stilizacijo) skorajda ni več (kaj več kot kvečjemu kdaj kratkotrajnega) združevanja na osnovi skupnih nazorov, interesov in simbolov ter želje po delovanju na širši družbeni ravni (Ule in Kuhar, 2003a).

Raziskava *Z zdravjem povezano vedenje v šolskem obdobju* 2010 prinaša podatek, da ima skoraj 90 odstotkov 11-, 13- in 15-letnikov tri ali več prijateljev istega spola. Anketa je pokazala, da naj bi imeli fantje več dobrih prijateljev kot dekleta. Da nimajo nobenega prijatelja, je izjavilo 1,1 odstotka anketiranih (Jeriček Klanšček idr., 2012, str. 48). Primerjava anketnih podatkov za Slovenijo iz iste raziskave za obdobje 2002–2010 kaže, da se velika večina mladostnikov (v vseh starostnih skupinah in pri obeh spolih) s prijatelji lahko pogovarja o stvareh, ki jih resnično zanimajo (prav tam, str. 44). V letu 2010 jih je dobrih 40 odstotkov vsakodnevno komuniciralo s prijatelji prek telefona oziroma interneta (prav tam, str. 46).

Na oblikovanje prijateljstev in na način prijateljstva danes pomembno vplivajo različne posredovane tehnologije. Te tehnologije sprožajo pri mnogih alarm, da postajajo zaradi njih odnosi površinski, fragmentirani; da potekajo odnosi na ravni (manipulativnih, narcisističnih) identitetnih performansov in poplitvenega potrjevanja le-teh; strateškega socialnega mreženja (že samo zaradi števcov, ki merijo število »prijateljev«); da narašča ob navidezni obilici odnosov občutek osamljenosti, izoliranosti in praznine. Po drugi strani pa se porajajo argumenti proti nepristnosti in nekakovosti teh odnosov. Nova orodja naj bi mladim omogočala izgradnjo kompleksne tapiserije komunikacij, ki so pogosto zelo globoke in intenzivne, v povprečju bolj kot so bile pri predhodnih generacijah. Prepletanje različnih medijskih formatov jim ob vzdrževanju nenehnega toka relativno plitvih stikov nikakor naj ne bi onemogočalo globljih in fokusiranih komunikacij.

Raziskava med slovenskimi 8- do 19-letniki leta 2010 (Lobe in Muha, 2011) je pokazala, da uporablja 45 odstotkov slovenskih otrok in mladostnikov internet doma večkrat dnevno, 25 odstotkov pa vsaj enkrat dnevno. Najpogosteje so ga uporabili za socialna omrežja: večkrat dnevno ga je za ta namen uporabilo 34 odstotkov anketiranih, vsak dan 32 odstotkov, nekajkrat na teden 22 odstotkov. Največji delež anketiranih otrok in mladostnikov je izjavilo, da na spletnih socialnih omrežjih prebirajo, kaj počno drugi (45 odstotkov), komentarje drugim jih je pisalo 38 odstotkov, fotografije drugih pa si je ogledovala dobra tretjina (35 odstotkov). Mladi v tem vzorcu so imeli na spletnih socialnih omrežjih v povprečju 249 stikov. 15- do 19-letniki/-ce so imeli v povprečju celo 337 stikov. 62 odstotkov jih je vse ali skoraj vse »prijatelje« že vsaj enkrat srečalo v živo, 22 odstotkov pa več kot

polovico. Zanimiv podatek iz iste raziskave je tudi, da se je malo manj kot tretjina (29 odstotkov) otrok in mladih, starih 11 do 19 let, z mobilcem že fotografirala brez oblek in sliko posredovala naprej (prav tam).

V kolikšni meri pa so mladostnikom vir opore njihovi (ljubezenski) partnerji? Vprašanje je, koliko lahko o ljubezenskih odnosih pri večini mladostnikov (posebej adolescentih) sploh govorimo kot o virih opore. Kot nakazujejo vprašanja v okviru spletne svetovalnice www.tosemjaz.net, gre prej za izziv odraščanja, ki je povezan z razvijanjem (globlje) intimnosti in s prilagajanjem lastnim seksualnim željam in impulzom. Seveda pa v kasnejšem obdobju mladosti oz. mlade odraslosti odnos s partnerjem lahko igra pomembno podporno vlogo. Je pa na tem področju med mladimi precej eksperimentiranja in danes številni raziskovalci poročajo o različnih tipih seksualnih in partnerskih aranžmajev (poimenovanih recimo prijateljstvo za ugodnostmi, »hooking up« itd.). V tem poglavju že omenjena raziskava *Mladi, družina, starševstvo*, izvedena na vzorcu študentov ljubljanske univerze leta 2003 (Ule in Kuhar, 2003b), je pokazala, da ima dobrih 40 odstotkov stalnega partnerja, 22 odstotkov priložnostno zvezo, ostali niso v nikakršni partnerski zvezi. Od anketiranih jih je 56 odstotkov izjavilo, da za njih stalna partnerska zveza ni pogoj za spolne odnose.

Ostali viri opore

Poleg zasebnih so mladim dandanes na voljo tudi številni drugi viri opore. Od organiziranih variant naj ob klasičnih sistemih, kot sta šolski in zdravstveni, pa tudi posebne institucionalne oblike za podporo posebej deprivilegiranih mladih oz. mladih prestopnikov,³ posebej izpostavimo področje mladinskega dela, ki je v Sloveniji dokaj razvito in profilirano. Poleg možnosti neformalnega izobraževanja, samoangažiranja, participacije v različnih sferah ipd. je mladim v okviru mladinskih organizacij oz. nevladnih organizacij, ki izvajajo programe za mlade, na voljo precejšnja ponudba različnih podpornih programov. Pravzaprav pa ima lahko že samo udeleževanje v organizacijah, kot so športni klubi, verske organizacije itd., za mladostnike pomembno podporno vlogo.

Po podatkih *Eurobarometra 2007 – Mladinska raziskava* je v Sloveniji v vsaj v eno organizacijo včlanjenih petina 15- do 30-letnikov. Od tega jih je največ (40 odstotkov od skupaj petine mladih, ki so člani vsaj ene organizacije) včlanjenih v športne klube in zveze. Delež mladih v mladinskih organizacijah znaša slabo osmino anketiranih, ki so včlanjeni v kako organizacijo. Osmino mladih najdemo v klubih, ki povezujejo ljudi na podlagi hobijev ali posebnih interesov, slabo osmino v kulturnih oz. umetniških organizacijah, kar je oboje višje od povprečij preostalih držav. Malo, le 2 odstotka, je članov verskih/župnijskih organizacij, organizacij za zaščito živali in naravovarstvenih organizacij. Prav tako malo (čeprav nekoliko več) mladih je vpetih v sindikate in politične stranke ter v gibanja za človekove pravice. Omenjena raziskava pa ni zajela vse bolj razširjenih oblik vključenosti mladih v različne plačljive tečaje in izobraževanja, ki so lahko za mlade prav tako zelo podporni.

Mladi so pa včasih tudi sami vir opore drugim, recimo v obliki prostovoljnega dela. Gril idr. (2009) ugotavljajo, da je v prostovoljno delo v Sloveniji vključenih več kot petina osnovnošolcev višjih razredov ter slaba petina srednješolcev in dobra petina študentov (pri slednjih gre kar nekaj odstotkov na račun obvezne študentske prakse). Vse starostne skupine mladih iz njihove raziskave približno dvakrat pogosteje delujejo pri medosebnem prostovoljnem delu (npr. nudijo individualno pomoč ali spremstvo, učno pomoč, druženje ipd.) kot

³ Na tem mestu se ne lotevamo obravnave in evalvacije potencialno pomembnih podpornih oblik znotraj šolskega, zdravstvenega sistema in posebnih institucij za mlade (recimo vzgojni zavodi, stanovanjske skupine itd.), ker gre za kompleksno tematiko, ki bi vsaka zase zahtevala posebno poglobljeno obravnavo.

pri skupnostnem prostovoljnem delu (npr. sodelovanje v okoljevarstvenih in humanitarnih akcijah) (prav tam).

Med vire opore lahko uvrstimo tudi strokovno znanje in različne informacije, tudi izkustva drugih, ki so dandanes mladim dostopna ne samo v obliki knjig ali časopisnih in televizijskih prispevkov, ampak lahko praktično vsak mladostnik kadar koli dostopi do vse bolj pisane množice takih virov prek spleta. Z množičnostjo virov se pojavi vprašanje selekcije kakovostnih informacij. Za ponudnike tovrstnih virov opore pa izziv, na kak način se približati mladim oz. skupaj z njimi soustvarjati podporna okolja.

Strategije soočanja mladih z izzivi odraščanja

Sodobni pogoji odraščanja se kažejo v vrsti nasprotij, ki povzročajo povečano socialno in psihološko ranljivost in občutljivost mladih. Družbenoekonomski odnosi mlade ljudi silijo v tak razvoj identitete, ki bi ga po merilih psiholoških dognanj iz »zlatih desetletij« lahko označili kot neuspešno identiteto. Po desetletjih razvoja t.i. razvitih identitetnih statusov prihajajo v ospredje t.i. prevzete identitete, ki le nereflektirano prevzemajo eno za drugo dosegljive identitetne ponudbe, predvsem pa nejasen, difuzen identitetni status (Ule in Kuhar, 2003a). Za razliko od prejšnjih desetletij imajo mladi od devetdesetih let prejšnjega stoletja naprej največ težav na življenjskih področjih, najpomembnejših za socialno promocijo in odraščanje (izobraževalni pritiski in težave pri zaposlovanju ter osamosvajanju na sploh). Pravzaprav gre za mrežo »objektivnih nejasnosti« življenjskega položaja, ki jih mladi težko razrešijo. S temi nasprotji se morajo soočiti in jih subjektivno predelati v individualno specifične strategije. Pri tem si ne morejo, pa tudi ne smejo obetati kaj več kot le začasna ravnotežja (prav tam).

Odziv mladih na sodobna tveganja in negotovosti se lahko kaže v obliki demoralizacije. Gre za poseben psihosocialni položaj posameznika, ki se kaže v občutkih nemoči, samoodtujtvi, nedoločenih strahovih, socialni izolaciji, občutku nesmisla in praznosti, občutku nepravilnosti ali pa nasilnosti, agresiji, avtoritarizmu, lahko pa tudi v obliki psihosocialnih simptomov in bolezni (prav tam). Izrazito jo lahko povečajo kronični neuspehi, kot sta šolska neuspešnost ali dolgotrajna nezmožnost najti zaposlitev. Določene socialne okoliščine in konteksti (npr. slab družbenoekonomski status posameznika oz. njegove družine, psihološke težave) ranljivost še povečujejo. Pravzaprav gre ponavadi za verigo ali preplet dejavnikov. Slab družbenoekonomski položaj je povezan s primanjkljajem v znanju, nižjim kulturnim in socialnim kapitalom, s pomanjkljivo komunikacijsko kompetentnostjo, nizko emocionalno stabilnostjo, negativno samopodobo.

Schuyt (1995 v Ule in Kuhar, 2003a) razločuje med štirimi vrstami demoraliziranih odzivov, dvema »aktivnima« (aktivne oblike deviantnosti in aktivno članstvo v regresivnih oblikah združevanj) ter dvema »pasivnima« (umik in psihosocialne oblike trpljenja):

- neopravičeno izostajanje iz šole, milejše oblike mladinskega kriminala, zgodnje in redno uživanje alkohola, eksperimentiranje z drogami, občasno eksperimentiranje s spolnostjo, slaba disciplina pri delu, splošen odpor do zunanjega sveta, staršev, starejših in predstavnikov avtoritet. Za te reakcije je tipično agresivno reševanje tako umišljenih kot dejanskih težav. Take reakcije lahko vodijo do kaznivih prestopniških dejanj;
- iskanje močnih skupinskih povezav izven družine, iskanje alternativnih avtoritet, vključevanje v religiozne skupine oz. verske sekte ali v mladostniške tolpe, ki zahtevajo pokorščino močnim voditeljem. Upoštevanje skupinskih norm daje posameznikom občutek varnosti in priznanje s strani skupine. Potrebo po močni povezanosti z drugimi lahko zadovolji tudi aktivno članstvo v športnih klubih. Ta vrsta aktivnega sodelovanja v skupinah,

za razliko od prve skupine znakov, ne zahteva posameznikove osebne iniciative. Oblikovanje identitete v pretežni meri temelji na identiteti, ki jo daje skupina;

- umik iz vrstniških skupin in iz šolskih aktivnosti, izogibanje iniciativam in aktivnostim, slabšanje šolskega uspeha, splošna neaktivnost. Včasih je to vedenje posledica strogih norm staršev, ki sovpadajo z zahtevami šole. Ti učenci hitro postanejo tarče draženja in zasmehovanja, kar še okrepi težnje po umiku. Tipična lastnost tega znaka je povsem pasiven odziv na težave oz. beg pred ovirami, vdaja, neke vrste paraliza;
- strahovi in regresivne oblike vedenja, močna težnja po ostajanju doma, psihosomatske težave in drugi znaki slabega zdravja. Največkrat je potrebna strokovna obravnava.

V kolikšni meri so demoralizirani odzivi prisotni med slovensko mladino? Dobro predstavo daje raziskava med osmošolci leta 1998 (Ule idr., 2000). V tabeli 2 je prikazanih nekaj indikatorjev psihosocialnih stisk. Že tedaj sta izstopali dokaj velika pripravljenost na destruktivno vedenje (»za svoje pravice sem se pripravljen tudi fizično boriti«, »če me kdo udari, udarec vrnem«) in visoka prisotnost občutkov krivde in negotovosti (»kadar storim kaj slabega, me vest hudo peče«, »pogosto me skrbi, kako bo z menoj v prihodnosti«). Zaskrbljujoče je tudi, da so bili kar za tretjino anketiranih značilni negativna samopodoba, nizko samospoštovanje ter depresiven in celo samodestruktiven odnos do življenja (»pogosto se mi zdi, da ni vredno živeti«).

Tabela 2: Spodaj je naštetih nekaj načinov reagiranja ljudi. Če neka trditev zate velja, oz. se z njo strinjaš, obkroži DA, v nasprotnem primeru obkroži NE.

	DA (v %)
Če bi ljudem pokazal, kaj čutim, bi rekli, da težim.	34,9
Včasih imam občutek, da bom vsak hip eksplodiral/a.	63,4
Sem bolj občutljiv/a kot večina ljudi.	33,3
Pogosto me ljudje motijo že s svojo prisotnostjo.	35,5
Pogosto sem potr/a.	28,9
Pri učenju se težko zberem.	44,1
Zdi se mi, da me ljudje ne cenijo dovolj.	32,0
Večkrat imam občutek, da se mi drugi posmehujejo.	36,3
Drugi imajo boljše mnenje o meni, kot ga imam sam o sebi.	52,2
Včasih se počutim krivega zaradi popolnoma nepomembnih stvari.	58,7
Pogosto se mi zdi, da ni vredno živeti.	31,0
Pogosto čutim, da je moj način življenja zgrešen.	23,7
Pogosto me skrbi, kako bo z menoj v prihodnosti.	64,8
Rad koga nalašč izzivam.	37,4
Za svoje pravice sem se pripravljen/a tudi fizično boriti.	65,3
Če me kdo udari, udarec vrnem.	66,1
Kadar storim kaj slabega, me vest hudo peče.	80,3

Vir: Ule idr. 2000; vzorec je obsegal 1687 učencev in učenk 8. razredov osnovnih šol

Še več tovrstnih podatkov pa prinaša ena najbolj celovitih mednarodnih raziskav o življenjskem slogu, zdravju in z zdravjem povezanimi vedenji otrok, starih 11, 13 in 15 let, v tekstu že omenjena raziskava *Z zdravjem povezano vedenje v šolskem obdobju*, ki se ponavlja vsaka štiri leta in poteka v 43 državah. V Sloveniji je bila na obsežnih vzorcih izvedena v letih 2002, 2006 in 2010 (Stergar idr., 2006; Jeriček idr., 2007; Jeriček Klanšček idr., 2011). Med glavnimi vidiki zdravja, ki jih zajema, so prehranske in gibalne navade, subjektivno zdravje, tvegana vedenja in socialni kontekst.

Po podatkih iz leta 2006 je večina (dobrih 82 odstotkov) slovenskih mladostnikov zadovoljnih s svojim življenjem, pri čemer primerjava povprečja preostalih držav in slovenskega odstotka kaže, da so slovenski mladostniki približno enako zadovoljni s svojim življenjem kot njihovi vrstniki iz drugih držav. Zadovoljstvo z življenjem s starostjo upada, najmanj so zadovoljni 15-letniki. Slovenski mladostniki imajo v primerjavi z anketiranimi vrstniki v drugih državah manj psihosomatskih simptomov, in sicer pri nas jih ima skoraj 21 odstotkov dva ali več psihosomatskih simptomov, ki se pojavljajo več kot enkrat tedensko, v preostalih državah pa je takih v povprečju približno 33 odstotkov vprašanih. V vseh državah o več težavah pogosteje poročajo dekleta kot fantje. Ti simptomi kažejo na slabše spoprijemanje s stresnimi situacijami in vključujejo tako telesne simptome, npr. glavobol ali bolečine v križu, kot tudi psihološke simptome, kot je nervoza ali omotičnost (Jeriček Klanšček, 2011). V letu 2010 je raziskava zabeležila nekoliko nižji odstotek pogoste pojavnosti psihosomatskih simptomov, ocena zadovoljstva s lastnim življenjem pa je ostala približno ista (prav tam). Ista raziskava je pokazala tudi, da se je vsaj trikrat v zadnjem letu pretepalo dobrih 13 odstotkov vprašanih. Dobra petina vprašanih slovenskih mladostnikov je izrazila, da so bili vsaj enkrat trpinčeni s strani vrstnikov in skoraj desetina jih je sodelovala pri trpinčenju drugih (prav tam).

Eden izmed posebej pomembnih vidikov mladostniške samopodobe je v obdobju telesnih sprememb izrazitega identitetnega oblikovanja in vrstniškega pritiska telesna samopodoba. Zaradi izdatnega medijskega promoviranja zahodnih norm vitkosti je telesna samopodoba pri mnogih mladih, posebej dekletih, negativna. Raziskave v različnih zahodnih državah zadnjih par desetletij kažejo, da je večina adolescentk nezadovoljnih z obliko in težo svojega telesa. Počutijo se debele in želijo shujšati oz. preoblikovati svoje telo (Kuhar, 2004). V Sloveniji po podatkih raziskave *Z zdravjem povezano vedenje v šolskem obdobju* ocenjuje v raziskavah v letih 2002, 2006 in 2010 svoje telo kot pravšnje manj kot polovica anketiranih 11- do 15-letnikov. S starostjo je manjši delež podanih pozitivnih samoocen. Pozitivna samoocena je v povprečju nižja tudi pri dekletih (Jeriček Klanšček idr., 2012, str. 80). Približno 40 odstotkov mladostnikov ocenjuje svoje telo kot predebelo, pri čemer so najbolj kritična do svojega telesa 15-letna dekleta (prav tam, str. 82). Obremenjenost z videzom in telesne prakse lahko jemljemo kot enega izmed dodatnih družbenih pritiskov na sodobno mladino, kot enega izmed izrazov negotovosti in stisk mladih, lahko pa tudi kot poskus vzpostavitve nadzora nad vsaj enim področjem.

***

Prikazani podatki opozarjajo na to, da ima kar zaskrbljujoč delež mladih zmanjšane sposobnosti za uspešno predelavo težav, s katerimi se srečujejo v vsakdanjem življenju. Kljub temu pa podatki nakazujejo, da obstajajo tudi mladi, ki se očitno ne vdajo pritisku demoralizacije. Kaj so značilnosti takih mladih?

Za spopadanje z negotovostmi in tveganji sodobne družbe so vse bolj pomembne psihološke in socialne kompetence, zlasti emocionalna stabilnost. Antonowski (1987) je zmožnost za soočanje s stresorji opredelil v občutku življenjske skladnosti, ki izraža globalno življenjsko usmerjenost trajnega in vendar dinamičnega zaupanja v temeljna področja življenja, v zmožnosti organizirati dražljaje iz notranjega in zunanjega sveta v napovedljive in razumljive celote. Življenjska skladnost pomeni tudi zmožnost za izdelavo strategij in poti za reševanje nalog in težav, ki jih zastavlja življenje ter za doživljanje nalog in težav kot izzivov, za katere se splača angažirati in vanje vložiti svoje napore.

Številne raziskave s področja teorije navezanosti izpostavljajo zlasti pomen zgodnjih življenjskih izkušenj, predvsem izkušenj iz odnosa s primarnimi skrbniki, za občutek življenjske skladnosti oz. za vzpostavitev in ohranitev duševnega in telesnega zdravja. Pri tem velja izpostaviti ameriško longitudinalno študijo *Minnesota study of risk and adaptation from birth to adulthood* (Sroufe idr., 2005), ki so jo začeli izvajati leta 1997 na vzorcu 240 otrok, ki so bili rojeni materam oz. družinam s slabim družbenoekonomskim položajem (recimo revne družine ali matere samohranilke, najstniške matere). Te otroke so tekom otroštva, adolescence in postadolescenco zelo izdatno proučevali na zelo različne načine, npr. z opazovanjem doma, v laboratoriju, s formalnimi testiranjmi, z vprašalniki, z opazovanji v vrtcu, šoli in na taborih, z intervjuji s skrbniki (začenši tri mesece pred rojstvom otroka), učitelji itd. Leta 2005 so imeli v vzorcu še vedno 85 odstotkov izhodiščnih enot. Osrednja ugotovitev te zelo obsežne študije leta 2005 je bila, da na psihosocialni razvoj posameznika vpliva celotna zgodovina kumulativnega izkustva, toda vpliva zgodnjih izkušenj se ne da povsem izbrisati. Vzorci navezanosti iz zgodnjega obdobja izrazito pomembno določajo medosebno zaupanje in emocionalni ton prijateljskih in partnerskih odnosov. Poleg tega vplivajo tudi na vzorce emocionalnega samoreguliranja, na socialne kompetence, samospoštovanje, soočanje s težavami. Vendar so pri tem zelo pomembni tudi kasnejši življenjski izzivi in podpore, ki jih je bil posameznik ob njih deležen (ali ne). Raziskovalci so zaključili, da resilientnost in podobne osebne značilnosti, pa tudi različne oblike psihopatologije niso prirojene, temveč gre za razvojne konstrukcije (Sroufe idr., 2005). Pomen zgodnjih izkušenj navezanosti oz. nadomestnih izkušenj v kasnejših odnosih je potrdila tudi slovenska raziskava na vzorcu rejencev in zavodske mladine (Boškić idr., 2012). Druge raziskave na področju teorije navezanosti povezujejo delovni model navezanosti tudi s funkcioniranjem posameznika v skupini, odnosom do skupin nasploh, oblikovanjem stališč in življenjskega nazora itd. Hkrati pa prinašajo novejša raziskava tudi spodbudne ugotovitve, kako se nevarni delovni model navezanosti lahko transformira v (bolj) varnega (Siegel, 2012).

Literatura

- Antonowsky, A. (1987). *Unraveling the mystery of health: How people manage stress and stay well*. San Francisco: Jossey-Brass.
- Bartholomew, K., Horowitz, L. M. (1991). Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 226–244.
- Boškić, R., Rakar, T., Lebar, L., Kobal Tomc, B. (2012). Življenjski poteki oseb, ki so bile prikrajšane za normalno družinsko življenje. Inštitut Republike Slovenije za socialno varstvo.
- Eurobarometer (2007). *Young Europeans. A survey among young people aged between 15–30 in the European Union*. Brussels: Eurostat.
- Gril, A., Klemenčič, E., Autor, S. (2009). *Udejstvovanje mladih v družbi*. Ljubljana: Pedagoški inštitut.
- Jeriček Klanšček, H. (2011). Zdravje mladih v Sloveniji. V: M. Kuhar in Š. Razpotnik (ur.). *Okviri in izzivi mladinskega dela v Sloveniji* (str. 105–126). Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Jeriček Klanšček, H., Koprivnikar, H., Zupanič, T., Pucelj, V. idr. (ur.) (2012). *Spremembe v vedenjih, povezanih z zdravjem mladostnikov v Sloveniji v obdobju 2002–2010*. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja Republike Slovenije.
- Jeriček Klanšček, H., Roškar, S., Koprivnikar, H., Pucelj, V. idr. (2011). *Neenakost v zdravju in z zdravjem povezanih vedenjih slovenskih mladostnikov (HBSC 2010)*. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja Republike Slovenije.
- Jeriček, H., Lavtar, D., Pokrajac, T. (ur.) (2007). *HBSC Slovenija 2006: Z zdravjem povezano vedenje v šolskem obdobju*. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja Republike Slovenije.
- Kovačević, P. (2008). *Nepretrgani krogi prijateljstva*. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Kuhar, M. (2004). *V imenu lepote: Družbena konstrukcija telesne samopodobe*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Kuhar, M. (2013). Analiza dejavnikov podaljšanega sobivanja staršev in otrok v Sloveniji. *Teorija in praksa*, 50, 5/6, 791–809.
- Kuhar, M., Reiter, H. (2012). Frozen transitions to adulthood of young people in Slovenia?, *Sociologija*, 54, 2, 211–226.
- Kuhar, M., Reiter, H. (2013a). Parental authority in flux: A qualitative exploration of manifestations of power in parent – child relationships. *Revija za sociologiju*, 42, 3, 277–304.
- Kuhar, M., Reiter, H. (2013b). Ideally, mother would say that I can keep it: negotiating authority and autonomy between parents and adolescents about piercing. *Journal of youth studies*, 16, 7, 830–846.
- Lavrič, M., Flere, S., Tavčar Krajnc, M., Klanjšek, R., Musil, B. idr. (2010). *Mladina 2010*. Datoteka. www.adp.fdv.uni-lj.si; zadnji dostop: 6. 2. 2014.
- Lobe, B., Muha, S. (2011). *Mladi na netu. Raziskovalno poročilo*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Miheljak, V. (ur.) (2002). *Mladina 2000: Slovenska mladina na prehodu v tretje tisočletje*. Maribor: Aristej.
- Renner, T. (2006). *Odraščati v družinah*. V: T. Renner, M. Sedmak, A. Švab in M. Urek, *Družine in družinsko življenje v Sloveniji* (str. 89–126), Koper: Annales.
- Roberts, K. (2009). *Youth in transition. Eastern Europe and the West*. Houndmills: Palgrave.
- Siegel, D. (2012). *The developing mind*. New York: The Guilford Press.
- Skelton, T., Valentine, G. (1998). *Cool places: Geographies of youth cultures*. London in New York: Routledge.
- Sroufe, L. A., Egeland, B., Carlson, E., Collins, W. A. (2005). *The development of the person: The Minnesota study of risk and adaptation from birth to adulthood*. New York: Guilford Publications.
- Stergar, E., Scagnetti, N., Pucelj, V. (2006). *Z zdravjem povezano vedenje v šolskem obdobju*. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja Republike Slovenije.
- Ule, M. (1988). *Mladina in ideologija*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Ule, M. (2002). *Mladina: Fenomen dvajsetega stoletja*. V: V. Miheljak (ur.), *Mladina 2000: Slovenska mladina na prehodu v tretje tisočletje* (str. 9–27). Ljubljana in Maribor: MŠZŠ, Urad RS za mladino in Aristej.
- Ule, M., Kuhar, M. (2003a). *Kakovost življenja otrok in mladostnikov v Sloveniji: Študija problema osipništva v Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Ule, M., Kuhar, M. (2003b). *Mladi, družina, starševstvo: spremembe življenjskih potekov v pozni moderni*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Ule, M., Miheljak, V. (1995). *Pri/ehodnost mladine*. Ljubljana: Urad Republike Slovenije za mladino/DZS.
- Ule, M., Renner, T., Mencin-Čeplak, M., Tivadar, B. (2000). *Socialna ranljivost mladih*. Ljubljana in Maribor: MŠZŠ, Urad RS za mladino in Aristej.

Ule, M., Rener, T., Mihelj, V., Mencin-Čeplak, M., Kurdija S. (1996). Predah za študentsko mladino. Ljubljana: Juventa.

Žvelc, M., Žvelc, G. (2006). Stili navezanosti v odraslosti. Psihološka obzorja, 15, 3, 51–64.